

سیاستهای ناظم‌الدوله

بررسی تاکتیکهای میرزاملکم خان در فعالیتهای سیاسی

عباس جنت‌علیپور

یک سری آزمایشات در زمینه شیمی و فیزیک، سبب جلب توجه دیگران به اوی گردید که در توسعه و گسترش فراموشخانه نیاز آن پیراموند شد.

میرزاملکم خان در مدتی که به عثمانی تبعید شده بود، در اسلامبول، با هلتیت، دختر ارالکیان ارمنی، ازدواج کرد که حاصل آن یک پسر و سه دختر بود. او مدتی در مصر به عنوان کنسول ایران فعالیت کرد. بعداز آن به اسلامبول بازگشت و در این زمان بر اثر رفت‌وآمد در محافل ادبی و اجتماعی ترکیه با فکار افرادی چون آخوندزاده آشنا شد.

میرزاملکم خان در سال ۱۲۸۸ق به تهران آمد و به سمت مستشار صدراعظم (میرزا حسین خان سپهسالار) منصوب گردید. سپس وزیر اختار ایران در لندن شد و لقب پرنس گرفت. وی از عوامل تاثیرگذار در جریان امتیاز روبرو بود؛ همچنین در زمینه امتیاز لاتاری (لیط بخت آزمایی) نیز دست داشت و قرارداد سهم این امتیاز را پس از لغو آن در ایران توسط علماء به یک سرمایه‌دار انگلیسی در لندن فروخت؛ که باعلام لغو قرارداد، دولت انگلستان او را به اتهام کلاهبرداری محاکمه کرد و شاه نیز همه مناصب را از او گرفت وی پس از عزل از تمام مناصب و محروم شدن از تمام القاب و عنوان، روزنامه قانون را برای انتقام گیری از شاه و صدراعظم او (در این هنگام امین‌السلطان) در لندن تأسیس کرد.^۱ قانون (روزنامه خاصی بود که تنها حمله به سیاست ایران روز را هدف قرار داده بود و غالباً مقالات و اخبار آن در پیرامون خارجی اوضاع آن روز دور می‌زد).^۲

تاکتیکهای ملکم خان

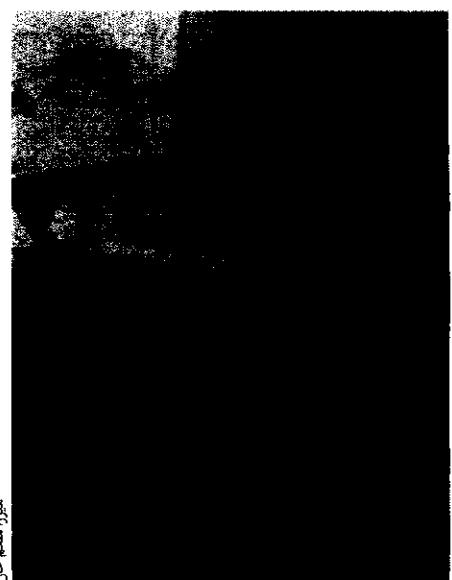
میرزاملکم خان تحت تاثیر اوضاع جدید اروپا، بهخصوص فرانسه و تحولات تازه در عثمانی، مطالبی را در کتابی به نام رساله تنظیمات (کتبچه غیبی) گردآوری کرد که اهم مسائل آن از عنصر تشکیل‌دهنده اندیشه وی نیز می‌باشد: اصالت عقل و علم، تخصص علمی و لزوم آن برای مدیریت. نفی استبداد دینی و سیاسی، نقد قطبیت گرایی در فرهنگ ایرانی، تقلید و اخذ و اقتباس از غرب در همه امور، تبلیغ سرمایه‌داری وابسته ایران‌گاری در دین با روحیه‌ای سازگار.

نوزدهم در قالب پیدایش تلگراف، رام‌آهن، ترجمه کتاب روزنله و مهمتر از همه مسافرت هزار ایرانی برای اولین بار به خارج از ایران که موجب آشنایی ایرانیان با جوامع دیگر شد. این دو عامل زمینه را برای پیدایش فکر تغییر و ضرورت انجام اصلاحات در ایران ایجاد کردند. افرادی همچون شاهزاده عباس میرزا نایاب‌السلطنه و امیرکبیر از جمله کسانی بودند که در زمینه اصلاحات در ایران اقداماتی انجام دادند و در این راه با مشکلات عدیدهای مواجه شدند که برخی حتی جانشان را بر سر آن فدا کردند. میرزاملکم خان ناظم‌الدوله نیز در زمرة همین اشخاص است که فکر ایجاد تغییر و تحول در سطح جامعه را در سر می‌پروراند و با توجه به جایگاه خاص اجتماعی که داشت (لوی زمانی یکی از کارمندان عالی رتبه دولتی به شمار می‌رفت و زمانی هم به عنوان فردی که تمام مناصب را از دست داده در شمار مخالف حکومت محسوب می‌شد) دست به انجام اقداماتی در زمینه اصلاحات زد. در این مقاله سعی شده است به طور خلاصه اقدامات میرزاملکم خان در ایجاد اصلاحات، تحت عنوان تاکتیکهای فعالیتهای وی، مورد بررسی قرار گیرد.

میرزاملکم خان ناظم‌الدوله (۱۳۶۰ق-۱۲۴۹م/۱۸۳۳ق-۱۲۴۹م) وی فرزند میرزا یعقوب اصفهانی بود که در قصبه ارمنی نشین جلفا در کنار زاینده‌رود، متولد شد. پدرش میرزا یعقوب در دوران جوانی با مسافرت به کشورهای اروپایی و سلطنت بریتانیایی روسی و فرانسه و همچنین آنکه آشنایی با تحولات روز جهان، توانست به عنوان مترجم در سفارت روسیه در تهران مشغول به کار شود. وی در سالهای بعد کیش مسلمانی را برگزید.

وی میرزاملکم را در سن ده‌سالگی برای تحصیل به اروپا (یکی از مدارس ارمنه پاریس) فرستاد. ملکم خان پس از بازگشت از فرانسه به کار مترجمی استادان اروپایی در دارالفنون پرداخت. اطلاعاتی که وی در زمینه سیاست، حکمت طبیعی و مهندسی بدست آورد و همچنین انجام

جامعه ایرانی در ابتدای قرن نوزدهم (در دوران حاکمیت قاجاریه) با جوامع خارج از خود (مانند: عثمانی، کشورهای اروپایی و غیره) ارتباط پیدا کرد و دریافت که در آن جوامع تغییر و تحولات بسیاری بیوقوع پیوسته و ایران از این نظر بسیار عقب‌افتداده است. جامعه ایران در این زمان به تدریج با دو دسته تغییرات مواجه شد: الف. توسعه شهرنشینی و تغییر و تحولات اجتماعی و اقتصادی توقعات جدیدی را پیش روی حکومت گذاشت که توقعاتی که حاکمیت قاجاری خود را ملزم به برآوردن آنها نمی‌دانست و حتی اگر ملزم می‌دانست از لحظه‌ای مالی، اجرایی، تجربه و تخصص قادر به پاسخ‌گویی نبود. ب. گسترش سریع ارتباطات در قرن

رابعا - ملکم انتظار داشت حکومت و ملت برای این نامه‌ها ارزش و اعتبار قائل شوند و بتوانند خوشنودگان آن را شناسایی کنند.

همچنین میرزا ملکم خان برای مشروعت دادن به روزنامه قانون از نظر مذهبی و جلب حمایت اعلام و روحانیت از آن مکاتبات فرضی با علماء را در قسمت نامه‌ای خود گنجاند و این مکاتبات را در روزنامه به چاپ می‌رساند.^۱

نتایجی که از این رهگذر برای میرزا ملکم خان بدست می‌آمد و خود نیز البته به کسب این نتایج می‌اندیشید، این بود که اولاً پیروان زیادی بدست آورد. ثانياً به همگان بفهماند که وی در ایران طرفداران زیادی دارد.

از اهمیت انتشار روزنامه قانون همین بس که می‌توان آن را یکی از اقدامات بزرگ میرزا ملکم خان به حساب آورد که با طرح و بیان مسلسل نظری آزادی، حقوق زنان، عدالت‌خواهی پیکار علیه ظلم و ستم، پیشرفت و ترقی و... توائیست در بین افکار عموم جامعه و طبقات عالیه جایگاه ویژگی کسب کند و نیز بعدها به عنوان یکی از عوامل محرك در ایجاد جنبش مشروطه‌خواهی در ایران، از خود تاثیراتی بر جای گذارد.

میرزا ملکم خان در مورد سیاست خارجی و روابط ایران با دول دیگر، دیدگاهها و نظرات خاصی را مطرح می‌کرد. وی وزارت امور خارجه را راه عبور تمدن و فرهنگ اروپایی می‌دانست و معتقد بود این وزارت‌خانه باید گسترش یابد^۲. دو اصل بسیار مهمی که ملکم در تحلیل سیاست خارجی به آن توجه داشت بدین قرارند: «تأثیر عامل تجاری و اقتصادی عمل زور و قدرت در پیشبرد دیپلماسی بین‌المللی»^۳ وی مدعی بود در عرصه سیاست و رقبت بین‌المللی، حفظ بی‌طرفی هر دولت منوط به داشتن قدرت و اقتدار است و برای دسترسی به این مقوله باید آن کشور از ثروت ملی و اقتصاد پیشترفته برخوردار باشد، و گرنه حتی بعنوان دولت بی‌طرف نیز نمی‌تواند پایدار بماند اواز جمله طرفداران دادن امتیازات به بیگانگان بعویه‌انگلستان بود و حتی در بعضی از امتیازات (امتیاز روپرتر) به عنوان دست‌اندرکار نقش داشت.

ملکم خان بر این باور بود که برای اجرای نقشه اصلاحات در ایران، باید همکاری کشورهای غربی را جلب کرد و برای بدست اوردن جلب همکاری آنها از هج راهی دریغ نکرد؛ چنان‌که وی حتی با دادن امتیازات پرسود به آنها، بعنوان نمونه با دادن امتیاز حق کشتیرانی به انگلستان در رود کارون موافق بود؛ زیرا آن را اساس علاوه‌مندی انگلستان به حفظ ایران در قالب توسعه‌طلبی روسیه می‌پندشت و نیز امکان جلب همکاری بیشتر انگلیسیها برای انجام اصلاحات در ایران را این طریق بیشتر می‌دانست.^۴

از دید ملکم، دادن امتیازات به بیگانگان و سرمایه‌گذاری آنان در داخل مملکت برای کشور مزایای همچون آشنازی مردم با فکار و وسائل پیشرفت تمدن جدید و چگونگی نشر و گسترش آن را به دنبال داشت و در نهایت به پیشبرد اصلاحات در ایران نیز منجر می‌گردید.

بــ اصلاحات اقتصادی

دو رساله «أصول ترقی» و «مداخل و مخارج» ملکم خان مبنی عقاید اقتصادی وی را بیان می‌کنند. در رساله مداخل و مخارج او مداخل را به دو قسمت تقسیم می‌کند:

اول - مدخل انتقالی: چیزی را از محلی به محل دیگر

پروتستانتیسم اسلامی و رنسانس دینی، علمای دین و عملکرد آنها، تطبیق ایده‌ها و اندیشه‌های نوبامقولات دینی حقوق و آزادیهای طبیعی بشر.^۵

بهطور کلی ملکم در اکثر تالیفات و آثار خود: رساله‌های صراط‌المستقیم، ندای عدالت، توفیق امانت، حجت مفتح کلمات متخلصه قانون و... از آزادی و حقوق مدنی و اجتماعی افراد و مبارزه علیه ظلم و فساد سخن گفته است. با توجه به مطالب فوق، تاکتیکهای میرزا ملکم خان در فعالیت‌هایش را می‌توان در قالب اصلاحات - اعم از سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی - مورد بررسی قرار داد.

الفـ اصلاحات سیاسی

انتشار روزنامه قانون از سوی میرزا ملکم خان یکی از اقدامات سیاسی و حریطی بسیار قوی برای انجام اصلاحات در ایران آن روز می‌باشد. توسل وی به روزنامه‌گاری در واقع معلوم عزل و مغضوبیت او بود. احتمال می‌رود ملکم خان برای جلب توجه بیشتر خوشنودگان به این روزنامه و توسعه آن آن را بطور رایگان در اختیار مخاطبان قرار می‌داده است.^۶

موضوعات اصلی روزنامه قانون بدین قرار می‌باشد: «انتقاد از نظم حکومت مطلقه لزوم اصلاح حکمران و ایجاد عدالت قانونی، تعلیمات حزبی و دعوت مردم به اتحاد و اتفاق و قانون طلبی، جلب حمایت طبقه روحانی در پیشبرد هدفهای ملی و توجه آن به حقوق اجتماعی زنان»^۷ به عبارت دیگر این موارد را چنین می‌توان خلاصه کرد: ایجاد اتفاق، عدالت و ترقی در جامعه ایران.

اعتقاد ملکم بر این است که بینداری دولت از بینداری و آگاهی مردم (ملت) آغاز می‌گردد و این مردم هستند که با آگاهیهای هرچه بیشتر می‌توانند دولت را به انجام اصلاحات ترغیب کنند. بدین منظور وی در روزنامه قانون آزادی زنان را نیز مدنظر قرار می‌داد و در این رابطه جلوگیری از تعدد زوجات را مطرح می‌کرد؛ زیرا معتقد بود شلن زن به شرایط نکاح بستگی دارد.^۸

بسیار واضح است که طرح مساله حقوق زنان در روزنامه‌ای غیردولتی و تحریم شده از سوی حکومت. آن هم در ایران آن روز که حتی دولت خوشنودگان آن را ساخت مورد پیگرد قانونی قرار می‌داد. به خودی خود افراد زیادی را ترغیب به مطالعه آن می‌کرد و در نهایت این افراد پیرو انجام اصلاحات می‌شوند.^۹

از روش‌های سیاسی دیگر میرزا ملکم خان درج نامه‌های کامل‌ساختگی در روزنامه قانون بود. وی با بیان روابطی مربوط به دیدارهای تصوری بین برخی افراد ناشنصل از طبقات بلندپایه کشوری در این نامه‌ها، ونمود می‌کرد که:

اولا - قانون یک روزنامه معمولی است و نامه‌های خوشنودگان را دریافت کرده و انتشار می‌دهد؛ آن هم بدون ذکر اسلامی افراد (بمدلایلی که نیاز به توضیح ندارد)

ثانیاً - او با بیان نظریات خود در مورد اوضاع ایران از زبان شاهزادگان و مقلعت بدلندپایه دولتی و افسران ردپهای ارتضی، می‌توانست از حمایت این طبقات مهم برخوردار شود.

ثالثاً - او میدووار بود با کسب حمایت و پشتیبانی چنین افرادی، در حکومت ایجاد رعب و وحشت کند تا خواسته‌های او در زمینه انجام اصلاحات مورد توجه سیاستمداران و حکام قرار گیرد.

انتقال دادن و از دستی بدست دیگر رسلند؛ ملند مالیت رعیت که بدبیان پرداخت می‌شود و مواجب و مقری که از دبیان به مردم می‌رسد. این مداخل هیچ‌گونه ثروتی را به جامعه اضلاع نمی‌کند، و وضعیت اقتصادی درآمد ثابت و بی تحرک است و در بعضی اوقات ضررهای راه بدبیان نارد.

دوم - مداخل اختراعی: منجر به حاصل شدن زراعت، تجارت و صنعت می‌شود. مداخل دولتهای منظم غالباً اختراعی است و درآمدی را که از راه تولید سرمایه به دست می‌آورند، در همان راه مجدداً برای کسب منفعت بیشتر به کار می‌برند. از نظر او مخارج نیز بر دونوع است:

اول - مخارج احتطاطی: همان مخارج مصرفی تخفی است که در این مورد میرزا ملک خان از تعجل پرستی و تن آسایی قشر مرغه و اشراف جامعه انتقاد می‌کند و درکل اساس اقتصاد مصرفی را غلط می‌شمارد؛ زیرا حاصل آن خرابی اوضاع مملکت و پریشانی مردم است.^{۱۲}

دوم - مخارج ازدیادی اتفاقی: «ازام مخارج در مواردی است» که منفعت عالمه بر آن مترب شود و بر اتفاق تحول مملکتی بیفزاید مثل مخارجی که در اداره املاک و احداث کارخانهها و استخراج معدن و اداره انتظامات مفیده و مناظم عدلیه دولتی و ملتی. و ترتیب آحداً و افراد» صرف گردد.^{۱۳}

میرزا ملک خان برای هموارساختن راه برای استقرار فراموشخانه هدف واقعی خود از تاسیس آن را پورش و تقویت برادران می‌داند فتحعلی شاه را که مردی سخنران و دانا بود و با روشنگری عصر خویش ارتباط داشت، به ریاست صوری این تشکیلات گلدارد.^{۱۴}

میرزا ملک خان برای هموارساختن راه برای استقرار

فراموشخانه هدف واقعی خود از تاسیس آن را پورش و

تقویت برادرانه یکی از اصول دین اسلام می‌باشد، کسانی که

فراموشخانه را به عنوان سازمان خلاف مذهب محکوم

می‌کردند. درواقع چنین معنا می‌داد که خود از حد و مرز

اسلام گام بیرون نهاده‌اند.^{۱۵} او به سه دلیل نز فراموسنی را

برای سازمان خود در نظر گرفت:

الف. هدفهایی او وجوده مشترکی با جریان ماسونی داشت؛

به عنوان مثال: قائل شدن نوعی ارزش عالی برای ترقی

ب. او در نظر داشت از جنبه جذاب و اسرار آمیز ماسونی

برای جلب توجه و تأمین و جمع‌آوری پیرو و مرید استفاده

نماید.

ج. با توجه به اصول خود کامگی که در ایران آن روز حاکم

بود. بمنظور ملک خان مجمع ماسونی می‌توانست بهترین

شكل یک سازمان سیاسی باشد، ضمن آنکه اصولاً در ایران

سابقه گروههای مخفی هدایت شده توسعه برخی صنوف یا

گرایشات صوفیان وجود داشت.^{۱۶}

به تعبیر موسسانش، فراموشخانه یک مشرب

انسان دوستی و اومانیسم بود؛ با این تفاوت که مشرب

اومانیسم در غرب چندان کاری با مذهب نداشت و بنیان آن

خارج از مذهب و بهاصطلاح غیرمذهبی بود اما شماری از

اعضاً و طرفداران فراموشخانه در تهران، به مذهب پایبند

بودند و میان اصول حاکم بر فراموشخانه از یک سو و شریعت

از سویی دیگر تضاد و تقلیل نمی‌didند. می‌توان گفت آنان

به عنوان اختلاط و آمزش میان مفاهیم اومانیسم و اسلام

باور داشتند.^{۱۷}

تأسیس فراموشخانه مخالفت‌هایی را هم در بی داشت.

میرزا ملک خان برای مقابله با مخالفت‌های ناشی از تاسیس

فراموشخانه - مخالفین می‌گفتند نز ماسونی دارای ریشه

اروپایی است - پاسخ می‌داد که ماسونی جنبه جهانی دارد و

بهر حال اختراعات ملی اروپا در ایران بدون تردید مورد

قبول واقع خواهد شد او مثال می‌آورد که علماء برای خوشن

چ. اصلاحات اجتماعی و فرهنگی

میرزا ملک خان برای گسترش افکار خود و ایجاد آشنایی

انتشار روزنامه قانون از سوی میرزا ملک خان یکی از اقدامات سیاسی و حربه‌ای بسیار قوی برای انجام اصلاحات در ایران آن روز می‌باشد.

تسلیم وی به روزنامه‌نگاری در واقع
معلول عزل و مغضوبیت او بود.
احتمال می‌رود ملک خان
برای جلب توجه بیشتر خوانندگان
به این روزنامه و توسعه آن.
آن را به طور رایگان در اختیار
مخاطبان قرار می‌داده است

میرزا ملک خان برای گسترش افکار
خود و ایجاد آشنایی جامعه با
طرح‌هایش، تحت تاثیر اصول
فراموسنی فرانسه، فراموشخانه را با
کمک پدرش تأسیس کرد.
وی با ایجاد فراموشخانه، نمونه‌ای از
روش ماهرانه خود در رواج دادن افکار
غربی، به صورتی که مورد قبول جامعه
سننی باشد، ارائه کرد

بهطور کلی میرزا ملکم خان را می توان از افراد روشنفکری دانست که جهت انجام خواستها و اهداف خود با دست زدن به اقداماتی چون اقتباس برخی اصول مشروطه عربی - آن هم بطور پراکنده در آثار خود توانست توجه افراد زیادی را به خود جلب کند و علیرغم محدودیتها و مشکلات فراوان (نظیر: حضور شاه خود کامله و مستبد در راس حکومت روحانیون مخالف تجدیدگرایی عربی و جامعه ای بافت سنتی) موفق شد اندیشه های تجدید طلبی را در ایران رسخ دهد. ■

پی نوشت ها

۱. مقصود فراستخواه سرآغار نوادیشی معاصر. تهران، شرکت سهامی انتشار چاپ حیدری، ۱۳۷۷. چاپ سوم، صص ۸۰-۸۴.
۲. محمد محیط طباطبائی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، تهران، نشر یعنی، ۱۳۶۶. ص ۷۹.
۳. مقصود فراستخواه همان، صص ۸۵-۹۷.
۴. فریدون آدمیت، گفتو و آزادی مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، چاپ تابان، ۱۳۴۰. ص ۱۰۱.
۵. حامد الگار، میرزا ملکم خان، ترجمه: جهانگیر عظیما، تهران، انتشارات مدرس، ۱۳۶۹. ص ۲۰۰.
۶. عرفشته نوایی، تحقیق در افکار میرزا ملکم خان نظام الدوله تهران، شرکت کتابهای جیبی، با همکاری انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۲. ص ۱۸۷.
۷. همان، ص ۲۰۲.
۸. حامد الگار، همان، ص ۲۰۴.
۹. محمد محیط طباطبائی، مجموعه آثار میرزا ملکم خان، تهران، چاپ حیدری، انتشارات علمی، بی تاریخ، ص ۸۵.
۱۰. فرشته نوایی، همان، ص ۱۴۴.
۱۱. حامد الگار، همان، ص ۱۴۵.
۱۲. فرشته نوایی، همان، ص ۸۹.
۱۳. همان، ص ۹۰.
۱۴. حامد الگار، همان، ص ۱۱۹.
۱۵. اسامیعیل رفیعی، میرزا ملکم خان، تهران، بنگاه مطبوعاتی صفحه لیشاده با همکاری انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۰. ص ۱۳۶.
۱۶. فرشته نوایی، همان، ص ۹۴.
۱۷. صداق زیب‌اکلام، سنت و مدرنسیم، تهران، انتشارات روزنه چاپخانه مروث فرهنگی، ۱۳۷۷. چاپ اول، ص ۳۲۱.
۱۸. فریدون آدمیت، همان، ص ۱۶۸.
۱۹. اسامیعیل رفیعی، همان، ص ۱۳.
۲۰. فرشته نوایی، همان، ص ۱۳.
۲۱. محمد محیط طباطبائی، همان، ص (مقدمه ز.)
۲۲. اسامیعیل رفیعی، همان، ص ۱۷.
۲۳. حامد الگار، همان، ص ۴۲.
۲۴. همان، ص ۴.
۲۵. صداق زیب‌اکلام، همان، ص ۲۶۳.
۲۶. حامد الگار، همان، ص ۴۱.
۲۷. همان، ص ۳۵.
۲۸. فرشته نوایی، همان، ص ۶۵.
۲۹. فریدون آدمیت، همان، ص ۱۷.
۳۰. فرشته نوایی، همان، ص ۶۴.
۳۱. عبدالهادی حراری، تشعیی و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۴. ص ۴۵.
۳۲. فریدون آدمیت، همان، ص ۱۳۱.
۳۳. حامد الگار، همان، ص ۲۰۰.
۳۴. فرشته نوایی، همان، ص ۲۲۳.
۳۵. حامد الگار، همان، ص ۴۷.
۳۶. مقصود فراستخواه همان، ص ۹۵.
۳۷. حامد الگار، دین و دولت در ایران نقش علماء در دوره قاجار، ترجمه: دکتر ابوالقاسم ستری، تهران، انتشارات توسع، ۱۳۶۹. چاپ دوم، ص ۱۳۳.
۳۸. مقصود فراستخواه همان، ص ۹۳.
۳۹. فرشته نوایی، همان، ص ۱۰۴.
۴۰. همان، ص ۱۰۵.
۴۱. حامد الگار، میرزا ملکم خان، همان، ص ۹۷.

او در مورد پذیرفتن اسلیں اصول تمدن غرب، می گوید: منبع این اصول، اسلام است. همان افکاری که از اروپا آمد و مطرود بودند، ثابت شد که در خود اسلام نهفتند. ولذا باید بی درنگ و از روی استیاق مورد پذیرش قرار گیرند.^{۲۴} فعالیتهای وی در زمینه همسان سازی اصول تمدن غربی با دیلت، در فراموشخانه نیز به چشم می خورد؛ بین گونه که میرزا ملکم خان با به کار گیری مضامین مذهبی و گنجیدن آنها در مراضی رورود به فراموشخانه همچون: «فلاک تحقیق شهر داشت، قاب قوسین». و لامود می کرد لولا فراموشخانه محلی برای نسل به کمالات می باشد، ثلایامورد توجه بسیاری از طرفداران تصوف قرار گرفته و ثلثاً مشروعیت مذهبی دارد.^{۲۵}

ملکم، برای جلب پیشتبانی مجتهدان و علماء، تز نظرات مجتهدین جامع اشراط را مطرح کرد تا مجتهدان با تکیه بر زمینه های مساعد اصولی و فقهی و اجتهادی، در مقابل آنگ ترقی خواهی تازه متفاوت و همسو شوند و حکومت از وجود آنها و اعتقادات مذهبی مردم در پیشبرد امور بهره مند گردد. بدین صورت، طبق نظریه ملکم خان، مجتهدان نیز بخشی از عالمان حکومتی قرار می گرفند که به آنها حق دخالت در امور قانونگذاری داده می شد و آنان باید به همراه کارشناسان تحصیل کرده از اصول قوانین تدوین شده. اعم از دینی و مدنی دفاع می کردند.^{۲۶} وی برای اینکه مخالفتش از نام دین به ضرر خود وی سو استفاده نکند، می نویسد: «این حرفا» استفاده از مذهب در مخالفت با الصالات [مدتها] است که دیگر کهنه شده است. بی جهت سعی نکنید مخالفت خودتان با اصلاحات را بضم مجتهدین ثبت نمایید.^{۲۷}

البته نظریات ملکم در مورد علمای دین و نقش آنها (منی بر تفاوت مواضع آنها با وی درخصوص غرب، مقولات جدید و نیز درخصوص قبیل تلفیق علم و عقل با دین) متفاوت است.^{۲۸} این تضاد و دوگانگی بیشتر به خاطر آن است که ملکم قصد داشت افکار ترقی خواهانه خود را در ایران با استفاده از قدرت علماء و مجتهدین و در موقع ضروری با توجه به جایگاه ایشان در نزد مردم پیش ببرد.

ملکم خان در زمینه اصلاح خط نیز مطالبی دارد وی پس از تعیید به عثمانی در اسلامیون به مدت ده سال شاهد اصلاحات در آنجا بود. وی در آنجا با رجال بر جسته آن سرزمین، از جمله با فواد پاشا و عالی اباشا آشنازی پیدا کرد و تحت تأثیر این افراد و نیز آخوندزاده در زمینه تغییر الفبای فارسی و اصلاح خط رسالاتی نوشت ملکم درباره الفبای جدید، در رساله «روشنی» می نویسد: «جدلی حروف، اول شرط اصلاح خط خواهد بود. علائم اعراب نیز داخل کلمات می گردد. تازگی و روح اصلاحات ما در این است که قواعد فراتت در حین مطالعه بدون بیان خارجی خود به خود مشخص می شوند.»^{۲۹}

وی در مقاله «حریت» نقص الفبای عربی را مسئول عقب ماندگی مسلمانان از تمدن اروپایی می داند. وی نبود آزادی و حقوق فردی، عدم اطمینان مالی و جانی شیوع ظلم و استبداد و فقدان عدالت و انصاف همه از تاثیرات اجتماعی نهاد دینی و روحانیت دوری می کرد و چون به نفوذ روحانیت در جامعه ایرانی کاملاً آگاه بود، می کوشید اصول ترقی عربی را باعقاد سنتی سازگار کند میرزا ملکم خان با تبحر و مهارت خاصی که داشت، وجود اختلافات ذاتی مابین قوانین اروپایی و اسلامی را تأثیرگذاری کرد و این اتفاقی امر را پشت تدبیر می داشت، و تلاش می کرد واقعیت امر را در پشت بوده این ادعای که قانون چیزی جز شریعت مدون نیست، پنهان سازد و به همین نحو ان را از لحاظ مذهبی بضرر جلوه دهد.^{۳۰}

قرآن عینک به کار می برد، پس چرا ماسونری باید به اتهام مخالفات با دین مورد مخالفت قرار گیرد، این اظهار عجیب، تجسم جالبی از عقیده کلی ملکم را راهه می دهد. مبنی بر اینکه وی جنبه های ملادی و معنوی تمدن اروپایی را غریقانه تجزیه می داشته و معتقد بوده است که به جای کوشش برای برگزیدن یکی از این جنبه ها، باید این تمدن را در مجموع پذیریم.^{۳۱}

برای استقرار حکومت قانون، وی مدعی بود که باید مجلس تأسیس گردد. این مجلس (مجلس تنظیمات) دارای اختیاراتی وسیع بود و قوانین ارکانی را تدوین می کرد. اعضای آن بطور مساوی حق اظهارنظر داشتند و هر کس مسئول رای خود بود برای تصویب احکام مجلس، نصف بیشتر آراء ضروری بود. در صورت پکسان بودن رای مخالف و موافق، رای غالب در سمت رای ریاست مجلس قرار می گرفت مجلس دیگری که وی پیشنهاد می کرد، مجلس وزرا بود که ملکم تکلیف نخست آن را اجرای قانون می داشت مجلس وزرا (دستگاه اجرایی) باید قوانین مجلس تنظیمات را نظم بمقتضای اجرا می کرد. تخلفات این مجلس باید توسط مجلس تنظیمات بررسی می شد.^{۳۲}

اعضای هر دو مجلس را باید شاهنشاه تخت بگرد.^{۳۳}

میرزا ملکم خان فرضیه تفکیک قوا را برای اولین بار در تحریرات سیلیسی فارسی مطرح ساخت.^{۳۴} هدف او از تاسیس مجلس و تفکیک قوای آن محدود کردن قدرت و اختیارات مقام سلطنت بود با توجه به اینکه مطالب را وضعیت ایران آن روز تناسب داشت و از مطالبات را می نوشت که خود او در دستگاه ناصر الدین شاه حضور داشت، رسماً نمی توانست تظریهای جدیدتر ابراز دارد او هرگز فرست نیافت تا یک قانون اساسی شسته و رفته دموکراتیک و یک تئوری منظم برای مشروطیت پیشنهاد کند.^{۳۵} اما در اثر زیرکی مهارت و نکته سنگی خاصی که داشت، در بیان اصول اساسی حکومت ایران در رساله تنظیمات خود، عملاً خاصیت مطلق بودن را از حقوق سلطنت سلب کرده بود.^{۳۶}

یکی از مشکلات عده میرزا ملکم خان در زمینه اصلاحات، مساله سازگاری دین و عالمان دینی با برنامه های وی بود. او بمعنوان یک متفکر سیاسی در بحث تناقضات تمدن غربی با دیانت، از انتقاد و جبهه گیری مستقیم علیه نهاد دینی و روحانیت دوری می کرد و چون به نفوذ روحانیت در جامعه ایرانی کاملاً آگاه بود، می کوشید اصول ترقی عربی را باعقاد سنتی سازگار کند میرزا ملکم خان با تبحر و مهارت خاصی که داشت، وجود اختلافات ذاتی مابین قوانین اروپایی و اسلامی را تأثیرگذاری کرد و این اتفاقی امر را پشت بوده این ادعای که قانون چیزی جز شریعت مدون نیست، پنهان سازد و به همین نحو ان را از لحاظ مذهبی بضرر جلوه دهد.^{۳۷}